Оксана Шевчук

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КОЛЕГІЇ ПАВЛА ГАЛАГАНА

У другій половині XIX століття в Україні спостерігається відродження і розвиток у багатьох галузях культурного, наукового та суспільно-політичного життя, самоусвідомлення прогресивних сил, що розуміють свою національну приналежність.

Як зазначає Л. Березівська, «у середині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, дедалі очевиднішою ставала відсталість імперської держави від передових європейських країн. Кримська війна (1853–1856) стала своєрідним віддзеркаленням усіх суспільних катаклізмів і спонукала уряд Олександра II розпочати модернізаційні процеси, бо реалії життя, зокрема розвиток економіки, завершення промислового перевороту зумовлювали потребу в кваліфікованих робітниках, піднесенні загального освітнього та культурного розвитку народу» [1, с. 20].

Реформою 19 лютого 1861 р. було скасовано кріпацтво. У 1862 р. відбулася фінансова реформа та розпочалося реформування війська. У 1864 р. здійснюється судова та земська реформи. Завдяки цим, останнім реформам, на Південній та Лівобережній Україні було запроваджено земства, які відали справами, що належали до місцевого самоврядування, народної освіти (організовували школи, гімназії, курси для підвищення кваліфікації учителів, їм були підпорядковані всі сільські школи), охорони здоров'я [35; 17].

Ліберальні зміни в суспільстві спонукали до реформування всієї системи середньої освіти в країні.

Після тривалих дискусій, різних поправок і доповнень у 1864 р. з'явився новий статут гімназій, згідно з яким всі середні навчальні заклади поділялися на класичні та реальні гімназії, що давали загальну освіту.

Чим відрізнялися класичні гімназії від реальних? В основу функціонування перших були покладені стародавні мови (латинська і грецька), в основу других – викладання природознавства, математики і двох нових мов. Всі інші предмети – Закон Божий, російська мова, історія, географія викладались в однаковому обсязі. Крім того, класичні гімназії давали своїм випускникам право вступу до університету, реальні гімназії – тільки у вищі спеціальні училища [36, с. 1301–1326].

На фоні лібералізації активно розвивається приватна ініціатива в освітній сфері. Представники різних соціальних верств (інтелігенція, державні та громадські діячі, поміщики, меценати) беруть активну участь у благодійній підтримці дітей з малозабезпечених сімей та дітей-сиріт. Ця підтримка полягала не лише в матеріальній допомозі дітям, але нерідко на кошти меценатів засновувалися середні навчальні заклади. Наприклад, у кінці XIX століття у Києві, крім 8 державних, було 5 приватних чоловічих гімназій: гімназія «групи батьків», чоловіча гімназія Жука, гімназія Науменка, гімназія Стельмашенка, Колегія Павла Галагана [15, с. 24; 24, с. 54.]. Мета відкриття цих закладів – підготувати учнів до вступу у вищі навчальні заклади, підвищити рівень освіти народу.

Відкриття приватних закладів освіти відбувалося під контролем Міністерства народної освіти (МНО) згідно з «Положенням про приватні навчальні заклади», затвердженим у 1868 році. За цим «Положенням» завдання приватних шкіл полягало в сприянні та допомозі уряду в галузі народної освіти. Водночас зазначалося, що відкриття приватного навчального закладу здійснюється згідно з спеціальним дозволом після того, як місцеве начальство розгляне подане засновником клопотання та план із детальним поясненням мети й завдань його діяльності. План мав містити відомості про вид навчального закладу, кількість учнів та вчителів, обсяг навчальних предметів, характеристику навчального приміщення [15, с. 16–17].

У 1870 році на ім'я міністра народної освіти надійшло клопотання від Г. Галагана з приводу відкриття навчального закладу, що потім став називатися Колегією Павла Галагана, та детальний проект Статуту, до якого додавався невеличкий пояснювальний лист, у якому було стисло окреслено умови, мету заснування навчального закладу та джерела фінансування його майбутньої діяльності [28, с. 418–433]. У Статуті Г. Галаган обґрунтовував також кількість класів, навчальні програми та навчальний план, керівний орган закладу, права та обов'язки, кількісний склад викладачів і вихованців, кошти та маєтності для навчання.

Розглядаючи історію виникнення цього навчального закладу, його національну спрямованість, вважаємо за доцільне подати хоч би коротко деякі відомості про Григорія Галагана, бо саме його погляди, національні переконання справили вплив на організацію і зміст навчально-виховного процесу цього навчального закладу.

Григорій Павлович Галаган народився в с. Сокиринцях Прилуцького повіту Полтавської губернії 15 серпня 1819 р. в родині заможного землевласника. Його дитячі та юнацькі роки припадають на першу хвилю українського від-

родження, коли під впливом великих змін в Європі (реформи Ф. Штайна та Ф. Гарденберга в Прусії, демократична конституція в Норвегії, звільнення Іспанії та Португалії від династії Бурбонів, становий устрій у Німеччині тощо) «серед інтелігенції зростає інтерес до історії свого народу, появляються етнографічні праці, збірники народних пісень, переказів, казок» [35, с. 304].

У 1819 р. виходить збірка історичних українських дум М. Цертелева («Опыт собрания малороссийских песен»), у 1827 р. М. Максимович видає етнографічну збірку «Малороссийские песни», у 1834 р. – збірки «Украинские народные песни» та «Голоса украинских песен»; у 1836 р. П. Лукашевич видрукував «Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни»; протягом 1833–1838 рр. І. Срезневський видав у Харкові «Запорожскую Старину» (шість книг) з українськими піснями та історичними думами та ін. [18, с. 240–242].

Тоді ж зароджується гурток харківських романтиків (П. Кореницький, О. Корсун, М. Костомаров, А. Метлинський, М. Петренко, С. Писаревський, І. Срезневський, М. Щоголів та ін.), силами якого видавалися альманахи «Сніп» та «Молодик» [23, с. 145].

Батьки Г. Галагана (Павло Григорович та Катерина Василівна) також активно цікавилися історією та фольклором українського народу. Вони збирали старовинні гравюри, меблі, живописні твори, художню порцеляну та кришталь [14, с. 28; 37, с. 108–109].

На формування світогляду молодого Г. Галагана впливала домашня обстановка в Сокиринцях, побутовий устрій, який тоді був характерний для українських старосвітських поміщиків, українська природа, рідна мова. З цього приводу характерним є запис Г. Галагана в щоденнику від 9 травня 1836 року, коли він після тривалої перерви (підготовка до вступу в університет) приїхав у Сокиринці з Петербурга. Його переповнювали почуття від зустрічі з рідним краєм, своїми земляками, українською природою, рідними Сокиринцями, які він називає «зеленим раєм». «Я в Малороссии! в моем отечестве!, – пише Г. Галаган, – Я не могу описать то приятное чувство, которым я обладал войдя в церковь и увидя, что я опять нахожусь с мирными моими соотечественниками, которые (и мужчины, и женщины) так прекрасны!» [25, с. 197].

Особливий вплив на формування його життєвих переконань справив Федір Васильович Чижов (викладач математики Санкт-Петербурзького університету, відомий слов'янофіл, людина неординарна, ерудована), який допомагав молодому Г. Галагану готуватися до вступу в університет з математики і одночасно був його наставником.

Зближення молодого Галагана з Ф. Чижовим було надзвичайно сприятливим для його розумового і морального розвитку, що, можливо, і визначило його подальші дії і розвиток переконань, «всю його майбутню гуманну, народолюбну, просвітницьку діяльність, зігріту альтруїстичним почуттям. Можливо, саме завдяки зближенню з Ф. Чижовим Г. Галагану вдалося зробити із себе ту, позбавлену станових та інших забобон людину, сповнену глибокої поваги до всіх достойних носіїв істинної освіти, науки та ідеї народності» [13, с. 27].

Юнацький щоденник Г. Галагана показує народолюбця, який тільки-но народжується. «О жорстока доля! – записує він 19 лютого 1838 року – Навіщо я дитина жінки багатого поміщика? Навіщо я приречений бути невинним винуватцем нещастя стількох людей? О краще хотів би я бути бідним, жебраком, розбійником, ніж тим, чим буду! – І після цього чи можу я гордитися, що маю кілька тисяч рабів! мені здається, що я тепер загордився, надівши лахміття» [25, с. 204].

Іншого разу, сперечаючись з родичами стосовно ставлення кріпосних селян до поміщиків, які «знімають перед поміщиком шапку лише через страх», Г. Галаган відповів: «Так! і так би вчинив і я, якби мав нещастя бути кріпаком. Я б ненавидів мого поміщика, тільки тому, що він мій необмежений пан, що я належу йому» [25, с. 214].

У студентські роки Г. Галаган захоплюється творами П. Куліша, М. Максимовича, Т. Шевченка. Він читає історію про Малоросію Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича [25, с. 218–219]. «Я прочитав уривок малоросійської історії Миколи Маркевича (записує він у своєму щоденнику) і знайшов у ній деякі недоліки. Що мені в ній дуже не подобається, то це повна відсутність міркувань, їй бракує філософії, яка в наш час становить суть і основу історії. Я давно вже постійно думаю про Малоросію нашу любу, але ще жодного разу не писав про неї. Мені перешкоджає головне – незнання її історії; і не можу собі пробачити, що досі не прочитав те, що про неї написано» [25, с. 218–219].

Після закінчення у 1841 році університету Г. Галаган разом з Ф. Чижовим здійснюють у 1842 році подорож по Італії [33, арк. 1–2]. Тут він познайомився з такими відомими людьми, як Ф. Бруні, К. Брюлов, М. Гоголь, Ф. Зав'ялов, О. Іванов, О. Попов, В. Серебряков, В. Штенберг, М. Язиков та ін. Тут він виявив себе як гідний естет (у свій час уроки з образотворчого мистецтва йому давав художник А. Мокрицький), придбавши для своєї колекції такі картини, як «Буря» І. Айвазовського, «Ангел з масличною гілкою» О. Тиранова, «Дівчина, що молиться у капелі» П. Орлова, «Ранок» О. Іванова, «Неаполітанка», «Дівчина, що гріється скальдіною», «Маскарад у Сорренто» І. Шаповаленка та ін. [3, с. 50].

У період перебування Г. Галагана в італійській подорожі відомий художник В. Серебряков написав портрет 24-річного Григорія Павловича. Можливо б ми і не згадали цього моменту з його біографії, якби не така цікава деталь: Г. Галаган зображений на портреті в українсько-

му вбранні. «На портреті зображено молоду людину, – зазначає дослідниця С. Гаврилова, – на повен зріст у святковому українському вбранні: яскраво-синій оксамитовий жупан, підперезаний шовковим строкатим поясом, та малинові шаровари. Молоде обличчя з ріденькими, ледь помітними вусами і трохи косуватим лівим оком, не відзначається красою, але в ньому відчувається впевненість і гідність, – якості, які дають людині розум, багатство, високе і незалежне становище в суспільстві. Ліва рука картинно оперта на стан» [3, с. 49]. Цей портрет зберігається в колекції Чернігівського художнього музею.

Вияв української свідомості молодого Г. Галагана протягом усього життя, виявлявся в усьому: в симпатії до простого українського народу, захоплення українським фольклором, етнографією, українським мистецтвом, літературою, духовною культурою. У 1854 р. він видає збірку «Южнорусские песни с голосами» [16, с. 406]. До кола його знайомих входили П. Куліш, М. Лисенко, О. Маркевич, А. Метлинський, М. Рігельман, О. Русов, В. Тарнавський, П. Чубинський, Т. Шевченко та ін.

На державній службі (державний секретар Гродненської палати Державного майна та помічник бухгалтера Київської палати Державного майна) він був недовго: з 1843 по 1847 рр. Залишивши державну службу, стає активним громадським діячем на Чернігівщині, активно опікується справами освіти.

З травня 1847 р. – почесний наглядач Пирятинського повітового училища; з 1848 р. – предводитель Борзненського дворянства, почесний наглядач Борзненського повітового училища; з 1851 р. – член «Комісії для опису губерній Київського учбового округу» [32, арк. 11]; з 1853 по 1859 рр. – почесний попечитель Чернігівської губернської гімназії. З 1858 р. Г. Галаган активний діяч селянської реформи. Він входить до складу різних комісій з розробки документів селянської реформи та впровадження її на місцях. Погляди Галагана на цю проблему чітко висловив його колега, однодумець, зокрема з питань селянської реформи В. Тарнавський: «Будемо постійно проповідувати, що грішно й аморально при звільненні обібрати людей, яких ми довели до бідності й морального приниження і все слід великодушно розділити з ними по-братськи… Нам треба горіти любов'ю до братів наших, надягти хрести і йти у хресний похід проти невіруючого і розбещеного дворянства і перемагати не зброєю, а силою слова, силою любові до братів наших» [27, с. 54–55]. Ці слова показують, що як той, хто їх писав, так і той, кому вони були писані, були справжніми громадянами, людьми високої моралі, які активно відстоювали інтереси селян, що, звичайно, тоді було рідкістю серед багатих землевласників.

Українофільські погляди Г. Галагана проявлялися у тісній співпраці з членами українських Громад: він підтримував матеріально громадівський часопис «Киевская старина», був членом Київської археографічної комісії, з 1873 по 1875 рр. – головою Південно-Західного відділу Київського географічного товариства; йому належить основна заслуга в популяризації творчості видатного кобзаря Остапа Вересая.

Від початку створення земств Г. Галаган був активним земським діячем. Його роль на цьому поприщі, як зазначає Л. Гісцова, є «неоціненною, зокрема участь в організації початкової освіти краю» [11, с. 41]. За його сприянням було відкрито ремісниче училище в с. Дехтярях (1878), чотирикласну гімназію у Прилуках (1874), яку в 1882 році було перетворено на повну класичну гімназію, жіночу восьмикласну гімназію у Прилуках (1883).

Але найбільший вияв благодійництва, участі в поширенні освіти, допомоги молодим талановитим людям здобути знання знайшли втілення у створенні середнього навчального закладу закритого типу для хлопчиків, який було названо на честь єдиного сина Павла – Колегія Павла Галагана. Створення Колегії пов'язане з великою трагедією, яка сталася в родині Галаганів – раптово помер син, єдиний спадкоємець Григорія Павловича й Катерини Василівни.

Павло Галаган народився 15 липня 1853 року в с. Сокиринцях. Його виховання було несхожим на те, якого зазвичай дотримувалися заможні землевласники, а тим більше такого високого становища, як сім'я Галаганів. Наприклад, тут не було іноземних гувернерів, багато уваги приділялося вихованню на традиціях українського народу. Спочатку за ним наглядала нянька-українка «із людей простого класу», «жінка надзвичайно розумна, акуратна, яка цілком добросовісно виконувала свої обов'язки» [7, арк. 1]. Вибір такої жінки-селянки не був випадковий. Він був зроблений свідомо з метою виховання хлопця з раннього віку «в середовищі рідної йому народності… Перші звуки, що доходили до слуху Павлуся (так звали хлопчика на малоросійському наріччі) були звуки рідних пісень і гармонійної південноросійської мови» [7, арк. 1].

З цього приводу Г. Галаган писав: «Я мав намір зблизити з раннього дитинства і вразливого віку з його рідним народом і засвоїти для нього ідеальні риси народності шляхом прямим і безпосереднім. Няня була з народу, сама не грамотна, але любила Павлушу і він відповідав їй прив'язаністю. Говорила вона з Павлушою малоросійським наріччям. І перше дитяче лепетання хлопчика було цим гармонійним наріччям. Він до 4 чи 5-літнього віку все розумів, коли ми говорили загальноросійською мовою, але відповідав на малоросійському наріччі і іншої мови він не знав до 13-річного віку, коли ми переїхали в чужі краї… Ми виховували сина і давали йому настанови чисто народні. З часом у нього з'явилися задатки гарячого загальноросійського патріотизму, які назавжди залишилися в його душі» [5, арк. 2].

Григорій Павлович плекав великі надії

щодо свого сина. Він дав йому добру освіту, виховував як україномовну особистість, приділяючи увагу не лише навчанню, а й моральноетичному вихованню, формуванню гуманних якостей, розвитку почуття любові до рідної культури, літератури, мови. До 5 років, як зазначалося, Павло говорив лише української мовою, ходив в українському народному одязі, з раннього дитинства любив слухати й знав напам'ять вірші Т. Шевченка. Все це суперечило громадській думці людей, «до середовища яких мав належати» Павло Галаган [9, арк. 1]. Григорію Павловичу докоряли, що він робить нерозумно, навіть не на користь сину, виховуючи його таким чином. «Багато хто вбачав, – писав Г. Галаган, – в усьому цьому лише україномфільські фантазії батька, який мало враховував, у своєму захопленні, умови подальшого життя сина. Часто застерігали мене, кажучи, що я готую моєму синові сльози в той період його життя, коли серед своїх товаришів він буде різко від них відрізнятися своєю вимовою і винятковістю місцевих прихильностей» [8, арк. 2].

Але в батька були інші погляди на виховання сина. У споминах про виховання Павла він пише, що завжди керувалися батьківською любов'ю і свідомою прихильністю; стосунки з дитиною, завжди були природні і прямі; намагалися якнайменше «діяти настановами, а наводити його самостійно на добрі думки». На думку батька, основним бажанням хлопчика було з «власного почину робити добро, приносити радість і задоволення іншим» [5, арк. 2].

З восьми років вихованням і навчанням Павла займався Федір Іванович Гур'єв, який походив з родини сільського священика Владимирської губернії. Федір Іванович закінчив Владимирську духовну семінарію, Київську духовну академію та Київський університет Св. Володимира, що забезпечило йому широку ерудицію та добру обізнаність у справі виховання та навчання дітей. Протягом семи років він займався зі своїм вихованцем російською, слов'янською, грецькою мовами та латинню, навчав історії та географії. Павло Галаган рано вивчив французьку, англійську та німецьку мови [7, арк. 2]. Пізніше його навчання продовжили кращі викладачі київських гімназій – К. Воскресенський, М. Владимирський-Буданов, В. Закончевський, П. Житецький, П. Троцький. Це було домашнє навчання, яке передувало гімназійному. До навчання хлопчик ставився серйозно і «брав більше працею, ніж природною обдарованістю; зате вивчене знав і пам'ятав добре» [4, с. 78].

Поряд з розумовим та моральним розвитком сина батьки великої уваги надавали його фізичному вихованню. У «Біографічному нарисі», який про Павла написав сам батько, зазначається: «Маючи жвавий характер взагалі Павлусь не любив сидіти, – більше бігати, любив верхову їзду, катання на човні, полювання, умів добре плавати та ін. Привчали його до правильних гімнастичних вправ, у яких він був майстерний і спритний… Любив катання з крижаних гір, катання на ковзанах…» [4, с. 80]. Щоб виховання й освіта сина були різнобічними, його навчали танців, столярству і токарству. Та найбільше майбутній гімназист любив разом з французом копати землю, садити і поливати квіти. Отже, завдяки природним даним, фізичним вправам на свіжому повітрі, займаючись приємними і корисними справами Павло ріс здоровим, квітучим юнаком [4, с. 80].

У 16 років Павло Галаган являв собою гармонійно розвинену моральну особистість з індивідуальними особливостями характеру. Він завжди був уважний до своїх товаришів, любив, поважав батька і матір, допомагав по «можливості людям при лихій годині – бідним матеріально, а іншим – своїм співчуттям сердечно»; в своїх устремліннях до мети Павло «відзначався твердістю та невтомністю, що були б гідні більш зрілого віку…». Його мрією було не уподібнитися людям багатим коштом та бідним духом, а досягти високих наукових степенів, яких досягають люди тільки власною працею, а не за «заслуги предків, або інші якісь випадкові якості» [4, с. 82].

Можна сказати, що у свої неповні 16 років юнак був цілком сформованою особистістю з високими моральними переконаннями і широким світоглядом.

Цим особливо пишався батько, це було особливим предметом його радості: «його син виростав людиною корисною суспільству» [7, арк. 5; 9, арк. 1].

Маючи перед собою чітку мету – бути корисним суспільству, зрозуміло, що Павло мав здобути серйозну освіту. Це передбачало навчання в гімназії та університеті. У зв'язку з цим, восени 1868 року Павло Галаган склав попередні екзамени в Другій київській гімназії, після яких екзаменатори заявили, що він може навесні 1869 року вступити до 6 класу, але з деяких предметів (російська мова і словесність) йому необхідно більш ґрунтовно підготуватися. Отже, навесні Павло Галаган мав розпочати навчання в шостому класі гімназії, а далі – університет Св. Володимира. Всю зиму й початок весни хлопець дуже серйозно готувався до вступних іспитів.

Щоб син трохи перепочив від напружених занять та набрався сили на свіжому повітрі, Григорій Павлович і Катерина Василівна вирішили на Великодні свята поїхати в с. Тиницю – батьківщину Катерини Василівни. По приїзді на другий день хлопцю стало зле: він жалівся на головний біль. Батьки, «зовсім незнайомі з дитячими хворобами, не підозрювали про небезпеку, що їм загрожує, не вживали ніяких заходів» [30, с. 85]. Місцевий лікар також не зміг поставити правильного діагнозу. А лікар з Києва Ф. Мерінг приїхав пізно. І за три дні хлопця не стало. Вранці 27 квітня 1869 р. він помер. Як пізніше стало відомо, в цій місцевості була епідемія тифу і діти управителя маєтку нещодавно ним перехворіли.

Павло заразився від них. Для батьків це була страшна втрата: син забрав усе, що становило сенс їхнього життя [30, с. 86–87].

«Мене спостигло нещастя, – писав Г. Галаган М. Юзефовичу 15 травня 1869 р., – найжорстокіше, якого я міг зазнати на землі. Я втратив мого єдиного сина, який був метою мого морального і матеріального життя, і саме тоді, коли він досяг найквітучішого юнацького віку, давав нам докази міцного і правильного розвитку і добрі надії зробитися з часом справді корисним громадянином російської землі» [9, арк. 1].

Смерть підкосила фізичний та душевний стан батьків. Здавалося, що батьки не зможуть пережити страшне горе. Сила духу цих людей просто вражає. Убитий горем Г. Галаган, у ніч смерті свого сина, сидячи біля нього, шукаючи вихід із жахливого становища, вирішив, що син його повинен жити в своїх близьких і для своїх близьких, – згадував пізніше І. Нечипоренко [29, с. 4].

Як писав в одному з листів Григорій Павлович, їм з дружиною залишалося або жити в глибокому сумі, якого прагнула душа, або те, до чого прагнув їхній син – жити для людей. Вони зробили вибір на користь останнього [7, арк. 5].

Уже через два тижні після смерті сина Г. Галаган пише 15 травня 1869 р. М. Юзефовичу, що в своєму нещасті бачить єдиний порятунок і обов'язок – створити щось нове у галузі суспільної освіти, аби ті, хто бажає цього, продовжили ту справу, яку не судилося продовжити його синові – здобувати освіту [9, арк. 2]. До листа Г. Галаган додав записку – проект заснування виховного закладу для молодих людей, які не мали матеріальних засобів для навчання. Він просив М. Юзефовича показати її деяким його київським «поважним» друзям, які висловили б свою думку з цього приводу.

Що ж пропонував Г. Галаган? Він висловив намір відкрити в Києві виховний заклад на зразок англійського коледжу (колегії) з тьюторами, які керували б «молодими людьми, сприяючи не тільки успішній освіті їхнього розуму, а й педагогічно благотворно впливали на них» [6, арк. 4]. Цей заклад, під назвою «Дом Павла Галагана», призначався для учнів старших (6–7) класів гімназії та студентів університету. Тут юнаки мали проживати як стипендіати Павла Галагана, а навчатися в гімназії та університеті. При цьому Г. Галаган пропонував, щоб ті учні, які закінчать гімназію, вступали до університету і продовжували жити в «Будинку Павла Галагана» до закінчення навчання. Всі вони мали отримувати стипендію імені Павла Галагана, яка нараховувалася б з відсотків капіталу в 200 тис. рублів, пожертвуваних для цієї мети Г. Галаганом.

Стипендіатами, на думку Г. Галагана, як уже зазначалося, могли стати молоді люди із усіх станів і місцевостей Росії, що потребували матеріальної підтримки для здобуття вищої освіти, але виняткового православного сповідання. Він хотів створити у цьому закладі атмосферу любові і високої моралі, бо вважав, що «Будинок Павла Галагана» не повинен бути просто квартирою де живуть молоді люди, а виховною школою, де вони під контролем і керівництвом вихователів будуть всебічно удосконалюватися [29, с. 5].

Випускник Колегії Павла Галагана І. Нечипоренко, а пізніше її директор вважав, що ідея закладу, яка зародилася у Григорія Павловича Галагана, перебувала у прямій залежності від планів, які він мав стосовно подальшого виховання сина [29, с. 5].

Одержавши листа з запискою про «Будинок Павла Галагана», М. Юзефович відправив останню генерал-губернатору края О. Дондукову-Корсакову, П. Антоновичу (попечителю Київського навчального округу), М. Тулову (помічнику попечителя Київського навчального округу), М. Рігельману (другу сім'ї Галаганів, колишньому директору Київської 2-ої гімназії), М. Фаворову (протоієрею), І. Слєпушкіну (директору Київської 2-ої гімназії), професорам університету Св. Володимира: М. Буданову, Л. Вороніну, С. Гогоцькому, О. Деллену, Ф. Мерінгу, В. Шульгіну, а також Ф. Сабанеєву (керівнику канцелярії генерального губернатора), учителям Київської 2-ї гімназії П. Омельяненку та П. Житецькому [29, с. 6].

Саме ці люди утворили, так звану, неофіційну комісію для обговорення відкриття виховного закладу в пам'ять Павла Галагана, які через тиждень після одержання «Записки», починаючи з 31 травня 1869 року, регулярно збиралися на квартирі М. Юзефовича [20, арк. 1–9].

Перше питання, – якого типу повинен бути цей виховний заклад, – не викликало заперечень. Всі одноголосно підтримали ідею Г. Галагана, висловлену в «Записці», що це повинна бути Колегія на зразок тих, що існують в Англії при університетах. Колегія «повинна мати, – зазначали учасники обговорення, – навчальний характер тільки в обсязі домашньої підготовки до уроків та домашнього читання. Викладання в ній не є можливим, головним чином тому, що для цього потрібно значно більше коштів, ніж ті, що визначені засновником» [20, арк. 1]. До пропозиції Г. Галагана про те, щоби обирати стипендіатів із «числа молодих людей найбіднішого стану», було запропоновано додати: «здібних молодих людей» [20, арк. 1].

Але швидко виникли незгоди. Дехто (наприклад, С. Гогоцький, І. Слєпушкін, М. Тулов, М. Фаворов,) вважали, що не можна під одним дахом поселяти і гімназистів, і студентів, бо це «розвиватиме у гімназистів бажання переходити межу, визначену гімназійним статутом» [20, арк. 2]. Тому пропонувалося Колегію відкривати тільки для гімназистів, щоб вона не втратила свого строго виховного характеру; для молодих людей, які, закінчивши гімназію, вийдуть із Колегії, треба виділяти хоч невеликі стипендії, щоб вони могли продовжити навчання в університеті [20, арк. 2].

Деякі члени комісії, Ф. Меренг, М. Ріге-

льман, М. Юзефович та ін., вважали, що в «Будинку Павла Галагана» повинні проживати тільки студенти. Наприклад, М. Рігельман говорив, що студенти багато працюють через брак керівництва, тому для тих, хто потрапить в Колегію, «буде істинним благодіянням не тільки матеріальне забезпечення, а і керування тьюторів» [20, арк. 3].

Такої думки дотримувався і М. Юзефович, який писав у листі до Г. Галагана 13 червня 1869 р. стосовно цих суперечок, що він дотримується думки про університетську колегію, бо змішаний контингент незручний і для вихователів, і для навчального керівництва [26, с. 245].

Дехто пропонував, щоб в різних гімназіях навчального округу відбиралися найталановитіші, але мало забезпечені, учні 6-го і 7-го класів гімназій і їм призначалася стипендія Павла Галагана, а потім їх би приймали в Колегію після вступу в університет.

Була ще й третя думка (П. Антонович, С. Гогоцький, П. Омельяненко) щодо змішаного проживання студентів і гімназистів в «Будинку Павла Галагана» [20, арк. 5].

Кінець кінцем було прийнято рішення про те, щоб приймати до «Будинку Павла Галагана» тільки учнів гімназії.

Однак суперечки на цьому не скінчилися, бо постало питання: з якого класу приймати учнів – з 6-го, як запропонував засновник, чи 5-го, або може ще з нижчих класів? Думки розділилися: одні підтримували Г. Галагана, тобто зараховувати до Колегії з 6-го класу, інші – пропонували починати з 5-го класу (П. Антонович, І. Слєпушкін, М. Тулов), ще інші – вважали, що треба починати з нижчих класів. Після обговорення було вирішено приймати до Колегії з 5-го класу гімназії. Таке рішення мотивувалося тим, що, по-перше, учні 5 класу з більшою легкістю сприймуть і підкоряться духу Колегії; по-друге, матимуть більше часу і можливості, щоб підготуватися до вступу в університет і, по-третє, 5 клас за своїми навчальними предметами належить до старших класів гімназії, тому не варто порушувати зв'язку всіх трьох класів гімназії [20, арк. 3].

На засіданні обговорювались також питання тьюторства, попечительства, керівництва Колегією, про дисципліну, бібліотеку, необхідність літературних вечорів, гімнастики та уроків плавання. Розробкою цих питань належало зайнятися майбутнім попечителям або окремо створеному комітету. Водночас дехто висловив побажання, яке відповідало і думці засновника, щоб в Колегію приймали учнів і їхнім коштом.

Одноголосно була прийнята пропозиція, щоб Колегія була підпорядкована університету, яким би не був її склад і керівництво.

Не залишилося поза увагою і питання про кількість учнів у кімнатах. Зійшлися на тому, що найкраще розподілити їх на кілька невеликих груп [20, арк. 9].

Протокол обговорення «Особливої записки» про відкриття «Будинку Павла Галагана» був відправлений Г. Галагану в Сокиринці. Після ознайомлення з документом, у Григорія Павловича виникло багато запитань. Особливо його турбувало питання про студентів як колегіатах: він найбільше боявся того, щоб його Колегія не перетворилася на звичайний пансіон або не стала «повторенням спільних студентських квартир». «Колегія, – писав він, – що задовольняє тільки потреби матеріальності, немислима, бо вона перетвориться сама собою в спільні студентські квартири» [6, арк. 1]. Г. Галаган був переконаний, що Колегія тільки тоді зможе досягти своєї мети, тобто стане початком «кращого розвитку освітньо-виховної справи в Росії, коли вона матиме характер закладу виховного» (підкреслення наше – *О. Ш.*) [6, арк. 1].

На думку Г. Галагана, особливого виховного впливу потребує студентська молодь, яка, по суті, «залишена сама на себе», «від неї багато вимагають, але натомість, крім науки, яку вони чують з кафедри нічого не дають… Не тільки в моральному, але навіть у науковому відношенні наш студент залишається без будь-якого керівництва» [6, арк. 2]. Тому, враховуючи думку неофіційної комісії, що під одним дахом не варто об'єднувати гімназистів і студентів, Г. Галаган більше схилявся до того, щоб відкрити виховний заклад саме для студентів (такого прикладу в Росії ще не було). «Провівши кілька літ в колегії, – вважав він, – студенти… легко сприймали б виховний вплив і дисциплінарні вимоги колегії. Їх пов'язував би з нею і матеріальний і моральний бік справи» [6, арк. 2]. Продовжуючи свої міркування, Галаган висловив думку, що такий заклад під контролем і прихистком уряду вільно розвивав би способи високого виховання, поклавши початок зовсім новій, вільній системі вищої освіти [6, арк. 2].

Однак такі пропозиції Г. Галагана не знаходили підтримки. Не заперечуючи недоліків у вихованні студентів, його друзі говорили, що дуже важко уявити, щоб студенти, які будуть жити в колегії могли б підкорятися будь-яким правилам виховання в колегії, тоді як їх товариші ведуть цілком вільний спосіб життя. Змушені дотримуватися норм і правил, вони в душі обурюватимуться своєю несвободою, усвідомлюючи себе жертвами бідності [22, с. 116].

Дехто з його друзів і знайомих радили відмовитись взагалі від затії відкриття виховного закладу для гімназистів або студентів, чи для тих і тих разом. Вони вважали, що це неможливо зробити і взагалі це не матиме успіху. Інші пропонували Г. Галагану влаштувати в пам'ять про свого сина одну велику або кілька невеликих учительських семінарій з огляду на потребу в учителях для народних шкіл, кількість яких зростає [22, с. 117].

Звичайно, що таких порад Г. Галаган не приймав, оскільки мав на меті увічнити пам'ять про сина, а тому наполегливо шукав способи уз-

годити часом такі різні погляди і поради щодо здійснення свого наміру [6, арк. 4].

Саме в цей час з приватної ініціативи було відкрито ліцей цесаревича Миколи М. Катковим та В. Леонтьєвим. Ця подія дуже зацікавила Г. Галагана.

А тому влітку 1869 р. він їде до Москви, щоб вивчити цей досвід і порадитись з московськими друзями та впливовими людьми. Тут він зустрічається з Ю. Самаріним, Ф. Чижовим (відомим державним і політичним діячем), М. Погодіним (редактором «Московського Вестника»), з М. Катковим (редактором «Московских Ведомостей») та В. Леонтьєвим (організатором ліцею цесаревича Миколи), з Д. Толстим (міністром народної освіти), І. Аксаковим (редактором журналу «День») та ін. Всі вони прониклись ініціативою Г. Галагана і взяли зацікавлену участь в обговоренні різних питань, пов'язаних з його намірами.

Москвичі висловили ті самі побажання, що й кияни. Але були думки і більш категоричні. Так, наприклад, Ю. Самарін висловлював сумнів щодо здійсненності задуму Г. Галагана, аж до повного його заперечення [34, с. 271]. Натомість він пропонував запровадити стипендії, або виділити кошти на народні школи, або надати допомогу бідним молодим людям, які особливо успішно закінчили університетський курс, на два чи на три роки [34, с. 272].

Але такі думки мало хто висловлював. Більшість схвалювала пропозицію Г. Галагана, однак із застереженням: не можна під одним дахом збирати гімназистів і студентів. Зокрема таку думку висловив і П. Житецький, основуючись на тому, що її дотримується більшість і в Москві, і в Києві, і навіть «його ясновельможність п. міністр» [19, арк. 1].

Вислуховуючи різні думки, Г. Галаган, однак, продовжує пошуки втілення свого бажання. З цією метою він виписує різні книги з-за кордону, що стосуються проблем освіти і виховання, просить знайомих надіслати йому педагогічну літературу. Наприклад, П. Житецький дібрав для нього і надіслав у Сокиринці такі книги, як «Об общественном воспитании» Ф. Уманця, «История воспитания» Л. Модзалевського, «Об английских университетах» М. Попова, «Немецкие письма об английском воспитании» доктора Візе, «История английских университетов» В. Ігнатовича, «О Московском университете "благородном пансионе"» М. Сушкова та ін. [19, арк. 5].

Зрештою він доходить висновку, що «надання бідним молодим людям коштів для закінчення їх освіти може полягати – у виховному закладі під назвою колегії чи якоюсь іншою, для гімназистів 5-го, 6-го і 7-го класів, та в міру можливості в матеріальній допомозі в тому або іншому вигляді студентам – колишнім колегіатам» [6, арк. 4].

Однак він ще раз звіряє своє рішення з поглядами досвідчених і авторитетних педагогів. Нам вдалося знайти в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського лист П. Житецького до Г. Галагана від 25 вересня 1869 р. «Мені здається, – пише П. Житецький, – іншого виходу і не може бути, як спинитися на тому, на чому Ви спинилися, без особливої, втім, надії, навіть у віддаленому майбутньому, влаштувати спільну Колегію для гімназистів і студентів. Треба поклопотати тільки, щоб ця гімназична Колегія не вийшла тим, що в просторіччі називається спільними квартирами, чи пансіоном» [19, арк. 4].

Далі П. Житецький пропонує «влаштувати гімназію з трьох вищих класів», можливо не тільки з виховним завданням, а і навчальним. На його думку, заклад, створений лише з виховною метою може сам себе знесилити, потрапивши в непередбачені випадковості.

Очевидно врахувавши всі думки і звіривши їх зі своїми, Г. Галаган вирішує, що «для молодих людей 16 і 17 років виховний вплив не може бути достатнім, якщо він полягає лише в повчаннях і вимогах виконання дисциплінарних правил; тільки поєднаний з викладанням науки, яка в цей час заповнює собою все життя молодого чоловіка, виховний вплив може бути справжнім. Ось чому саме в юнацькі літа вихованців особливо важливо поєднання виховної частини з викладанням» [22, с. 123].

Отже, після довгих консультацій з різними людьми і враховуючи їхні думки, Г. Галаган прийняв рішення влаштувати навчально-виховний заклад тільки для гімназистів старших класів.

Одночасно О. Дондуков-Корсаков (Київський, Волинський і Подольський генерал-губернатор) доповів царю про бажання Г. Галагана пожертвувати капітал на заснування загальноосвітнього закладу імені свого сина. Цар схвалив його наміри і сказав, що він «із задоволенням дозволяє Галагану представити проект», про що О. Дондуков-Корсаков з радістю повідомив Г. Галагана.

Озброєний порадами, доповненнями, пропозиціями щодо заснування «Будинку Павла Галагана», Г. Галаган почав роботу над розробкою проекту статуту цього закладу, залучивши до цієї роботи Павла Житецького.

У кінці 1869 року проект був готовий. Г. Галаган надсилає його міністру народної освіти Д. Толстому з листом, в якому дає пояснення до проекту щодо структури закладу, його призначення і назви [10, 3 арк.].

Міністр народної освіти Д. Толстой, виявляючи певну підтримку цій ініціативі Г. Галагана, звичайно, доповів царю.

Отже, 26 березня 1870 року Г. Галагана одержав від Олександра II листа, в якому, висловлюючи глибоке співчуття, той вітав наміри Григорія Павловича створити навчально-виховний заклад для бідних молодих людей в пам'ять передчасно померлого сина [2, с. 1].

Настала черга розглянути проект у Міністерстві народної освіти. 8 травня 1870 року він був поданий міністром Д. Толстим з «Пояснювальною запискою» до Державної ради, де обговорювався 25 квітня 1870 року [21, 16 арк.].

У «Записці» міністр повідомляв, що землевласник Чернігівської і Полтавської губерній Г. П. Галаган, втративши у 1869 році єдиного сина у віці 16 років, має бажання на його пам'ять створити в Києві навчально-виховний заклад з цілком визначеною метою [21, арк. 5–6].

Що стосується Державної ради, то вона, схваливши «Проект Колегії Павла Галагана», окремо звернула увагу на те, що фінансуватиме навчально-виховний заклад засновник, бо уряд, не зважаючи на прагнення всіх класів суспільства до освіти, не має можливості задовольнити всі потреби власними коштами [21, арк. 1].

У ході обговорення були висловленні деякі пропозиції, які, в принципі, не вплинули на зміст проекту Статуту.

У прийнятому рішенні зазначалося, що Колегія прирівнюється до класичних гімназій, «зараховується до відомства Київського навчального округу, під найближчим покровительством Університету Св. Володимира. Засновнику цієї Колегії надається звання Почесного її попечителя…» [12, арк. 1].

Розпочалася активна підготовка до відкриття Колегії: треба було вирішити остаточно питання про приміщення майбутньої Колегії, дібрати кадри викладачів, вихователів, директора та інших працівників, визначити керівні органи закладу, а також дібрати контингент вихованців. Коли все це було вирішено, 1 жовтня 1871 р. відбулося урочисте відкриття Колегії Павла Галагана.

На ньому були присутні вихованці колегії, батьки, викладачі, вихователі та почесні гості. Серед почесних гостей були: від Міністерства народної освіти – голова ради міністра, таємний радник А. Воронов, митрополит Київський і Галицький Арсеній, попечитель Київського навчального округу П. Антонович, ректор Київського університету М. Бунге, інспектор інституту шляхетних дівчат – І. Хрущов, предводитель дворянства П. Селецький, М. Юзефович, директор банку П. Казін, київський міський голова П. Демидов, старший член міської управи М. Ренненкампф та ін.

Спочатку митрополит Арсеній провів заупокійну панахиду за померлого Павла Галагана, потім відбулися божественна літургія і молебен. Все це проходило за участі вищого духовенства.

Царський указ про заснування Колегії прочитав П. Антонович. Потім виступив, дуже коротко, Григорій Павлович Галаган. У своєму виступі він, зокрема, сказав: «Я полум'яно бажаю, щоб молоді люди, які тут виховуватимуться, могли з повним успіхом досягти того, що не судилося досягти моєму синові, і щоб у цих стінах вони одержували ті головні основи освіти і моральності, які допомогли б їм зробитися з часом хорошими громадянами нашої дорогої вітчизни» [31, с. 6].

Отже, ми простежили історію створення Колегії Павла Галагана. Подібного закладу в Російській імперії не було. У жовтні 1871 р. Колегія розпочала функціонувати. Це був заклад, який народився не тільки як прояв батьківської любові до рідної дитини, як бажання увіковічити її і своє ім'я, але і як вияв високої громадянської позиції людини, яка маючи великі матеріальні засоби не потонула в безкінечній печалі, а намагалася принести користь людям, своєму народові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березовська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : А. М. Богданова, 2008. – 406 с.
2. Высочайший рескрипт данный Г. Галагану // Киевлянин. – 1870. – 16 апреля. – № 45. – С. 1.
3. Гаврилова С. Художник і меценат / С. Гаврилова // Родовід. – 1995. – № 12. – С. 49–54.
4. Галаган Г. Павел Галаган (Биографический очерк) / Г. Галаган // Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве, (1 октября 1871 – 1 октября 1896 года) / под ред. дир. Кол. П. Г. А. И. Степовича. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1896. – С. 71–88.
5. Галаган Г. П. Биография Павла Галагана (Скоропис 80-х рр. XIX ст.) // Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 6882, 14 с.
6. Галаган Г. П. Главные основания предполагаемого общеполезного учреждения в память моего сына / Г. П. Галаган // ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 310, 4 с.
7. Галаган Г. П. Заметки о моем сыне (Павле). Автограф. Чернетка. 2-а пол. XIX ст. // ІР НБУВ, ф. І, спр. 6884, 5 с.
8. Галаган Г. П. Краткие заметки о моем сыне (Павле) / Г. П. Галаган // ІР НБУВ, ф. І, спр. 103, 8 с.
9. Галаган Г. П. Объяснительная записка к проекту плана Коллегии в форме письма к Михаилу Владимировичу. 1869 г. 15 мая. Сокиренцы / Г. П. Галаган // ІР НБУВ, ф. І, спр. 6897, 2 с.
10. Галаган Г. П. Объяснительная записка к проекту плана Коллегии. 2-я половина XIX столетия / Г. П. Галаган // ІР НБУВ, ф. І, спр. 6898, 3 с.
11. Гісцова Л. З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України / Л. З. Гісцова // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 39–44.
12. Государственный Совет. Мнение об уставе Коллегии Павла Галагана в Киеве. 1870 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 59, 2 с.
13. Григорий Павлович Галаган (с портретом

его и приложением устава коллегии) // Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве, (1 октября 1871 – 1 октября 1896 года) / под ред. дир. Кол. П. Г. А. И. Степовича. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1896. – С. 25–70.

14. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
15. Добрянський І. А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX століття) / І. А. Добрянський, В. В. Постолатій // Кіровоградський інт регіонального управління та економіки. – Кіровоград, 1998. – 143 с.
16. Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1901 года по 1-е Октября 1902 года. Год 7-й. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1902. – 422 с.
17. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Київ, 1995. – Т. 2. – 800 с.
18. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 608 с.
19. Житецкий П. И. [Галагану] Г. П. Письмо. 25 сентября 1869 г. Из Києва в [ ] // ІР НБУВ, ф.179, спр. 911, 6 с.
20. Житецкий П. И. О заседании 31 мая 1869 г. по поводу открытия в Киеве Коллегии Павла Галагана [Статья]. Автограф, карандаш. 3 июня 1869 г. // ІР НБУВ, ф. І, спр. 46605, 9 арк.
21. Журнал Соединенных Департаментов Законов и Государственной Экономии – и Государственного Совета, от 25 апреля 1870 г. за № 54, по проекту устава Коллегии Павла Галагана. Копия. Приложение: отношение Министерства народного просвещения в Государственный Совет с проектом устава. 8 апреля 1870 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 58, 16 с.
22. Куницкий В. Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана (Историческая записка) / В. Куницкий // Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве, (1 октября 1871 – 1 октября 1896 года) / под ред. дир. Кол. П. Г. А. И. Степовича. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1896. – С. 109–147.
23. Литвин В. Історія України. Кінець XVIII – початок XX ст. / Володимир Литвин. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 2005. – Т. 2. – 759 с.
24. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв на Україні : посіб. для вчителів / А. В. Лопухівська. – К., 1994. – 100 с.
25. Материалы для биографии Г. П. Галагана // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 189–224.
26. Материалы для истории Коллегии Павла Галагана (письма, воспоминания, заметки и прочее) // Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го октября 1898 по 1-е октября 1899 года. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1899. – С. 241–254.
27. На заре крестьянский свободы // Русская старина. – 1898. – апрель. – С. 49–71.
28. Науменко В. П. Коллегия Павла Галагана в Киеве / В. П. Науменко // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 418–433.
29. Нечипоренко И. И. Поминка по учредителе и почетном попечителе Григорие Павловиче Галагане, читанная на акте Коллегии Павла Галагана 1 октября 1889 года / И. И. Нечипоренко // Отчет о состоянии Коллегии Павла Галагана. С 1-го октября 1886 года по 1-е октября 1890 года. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1890. – 61 с.
30. Обстоятельства смерти Павла Галагана; мысль об открытии коллегии – его имени // Двадцатипятилетие Коллегии Павла Галагана в Киеве, (1 октября 1871 – 1 октября 1896 года) / под ред. дир. Кол. П. Г. А. И. Степовича – К. : Типография И. И. Чоколова, 1896. – С. 84–88.
31. Открытие Коллегии Павла Галагана в Киеве. – К. : Типография М. П. Фрица, 1871. – 32 с.
32. Письма Г. П. Галагану от председателя Комиссии по описанию губерний Киевского учебного округа. 16 октября 1851 г. // ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 26741–26746, С. 11.
33. Письмо к Е. В. Галаган от А. А. Иванова о приезде в Рим Г. П. Галагана и о его знакомстве с Н. В. Гоголем. 20 сентября 1842 г. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 707, спр. 588, С. 1–2.
34. Письмо Ю. Ф.Самарина (по поводу основания Коллегии Павла Галагана) // Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1897 года по 1-е Октября 1898 года. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1898. – С. 271–272.
35. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – Т. 2. – 608 с.
36. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения // Сборник постановлений по министерству народного просвещения (1855–1864). – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1865. – Т. 3. – С. 1301–1326.
37. Шапоренко В. В. Меценати з Чернігівщини: Галагани і Тарновські / В. В. Шапоренко // Література та культура Полісся. – Ніжин : Наука-сервіс, 1998. – Вип. 11. – С. 108–111.